

Stof tot nadenken

Deel 1

Florence Nightingale

Stof tot nadenken

Deel 1

Vertaald door Rob van der Peet

Uitgave ter gelegenheid van het tweehonderdste geboortejaar van
Florence Nightingale (12 mei 1820 - 13 augustus 1910)

Oorspronkelijke titel: *Suggestions for Thought to Searchers after Truth among the Artizans of England*. Volume I. (Londen, George E. Eyre & William Spottiswoode. 1860.)

ISB-nummer: 9789463981507

Omslagontwerp: Yutani Design

Copyright © 2020 Nederlandse vertaling Rob van der Peet (adres: Schildwacht 41, 5346 WE Oss, robvanderpeet@xs4all.nl)

Uitgever: Mijnbestseller (www.mijnbestseller.nl)

Inhoud

Opdracht	7
1. Geloven in God	9
2. Geloof en geloof plus spiritualiteit	63
3. Het plan achter de schepping van de mens	83
4. Oorsprong van het kwaad	109
5. Eeuwig leven	121
6. Wetten	155
7. Noodzaak	173
8. De omgang met God	181
9. Wetten, de basis voor een nieuwe theologie	201
De wil van de mens en de wetten van God	227
Bijlage	299

Opdracht

Aan de handwerkslieden van Engeland

MEDE-ZOEKERS,

ik richt mij niet tot u om de waarheid te verkondigen. Ik kom u vragen – mits u belangstelling heeft voor onderwerpen die betrekking hebben op de morele waarheid – om samen met mij naar die waarheid op zoek te gaan, met behulp van de vermogens die God ons hiervoor gegeven heeft. In dit boek bied ik u het resultaat van mijn eigen pogingen hiertoe aan, plus wat ik uit de pogingen van anderen kan afleiden.

Maar wat moeten degenen doen die niet geneigd zijn om over dit soort dingen na te denken? Wat moeten de “armen die niet beter weten,”¹ voor een religie doen? Moeten wij naar een religie streven die op hun kennisniveau is afgestemd?

Het doel waar wij naar moeten streven is de waarheid. Wij allen moeten onze vermogens gebruiken en ontwikkelen met het doel om ons een oordeel te vormen over wat Gods waarheid is.

Het wordt wenselijk gevonden dat iedereen leert wat hij nodig heeft om in zijn levensonderhoud te voorzien. Met dit doel worden op school rekenen en andere vakken onderwezen. Door de bank genomen vindt dit onderwijs echter niet met de juiste instelling plaats en ook niet met het juiste doel.

Het doel van onderwijs moet zijn: de weder-geboorte van de mens. Onderwijs moet de mens leren om zijn eigen vermogens te gebruiken zodat hij – bij pogingen van de mensheid om de waarheid te vinden – het kaf van het koren kan scheiden en zich een oordeel kan vormen:

- over de natuur van God,
- over de natuur, en de bestemming van de mens, en
- over hoe de mens deze bestemming praktisch moet nastreven.

Maar wat is het jammer, zo zeggen velen, dat wij dan – uitgerekend bij zo’n ontzagwekkend onderwerp als de religie – verstoken blijven van enig gezag!²

---

1 Jer 5,4: 4 *Ik dacht eerst: ‘Dat zijn de armen. Die weten niet beter, die kennen de wil van Jahwe niet; ze weten niet wat God van hen vraagt.’* [Voor citaten en parafrasen van bijbelverzen is de Willibrordusvertaling (Katholieke Bijbelstichting, 1975) gebruikt.]

2 Verwijzing naar het gezag van de openbaring, door Nightingale ook wel aangeduid als het gezag van het boek of van het woord.

Wij blijven echter niet verstoken van gezag. De Geest van Waarheid zal ons gezag zijn, mits wij vol vertrouwen naar Hem op zoek gaan. Kan er in het verleden wel een gezag geweest zijn, als in zo veel verschillende Goden werd geloofd en God op zo veel verschillende manieren werd gediend? De waarheid is inderdaad één, maar de enige weg naar de eenheid van geloof is een waarachtige ontwikkeling van de menselijke natuur en een waarachtig leven om die natuur te benutten. Wanneer we kunnen ontdekken wat dit inhoudt, zal er eenheid van geloof zijn.

Mozes en Paulus kwamen uit de woestijn en zeiden: “Dit is de op wonderbaarlijke wijze geopenbaarde waarheid die de wereld geloven moet.” Hadden ze in plaats hiervan niet beter kunnen zeggen: “Dit is de waarheid, namelijk, dat de mens – met behulp van de middelen in zichzelf en om hem heen – op zoek moet gaan naar alle waarheid die hij zelf kan ontdekken?”

Wij bieden u datgene aan waarvan wij geloven dat het waar is. Wij leggen onze argumenten voor aan uw verstand. Wij leggen onze gevoelens voor aan uw gevoel. Oordeelt u zelf of het waar is.³

Spreken wij over zaken die belangrijk zijn? Denk hier dan eens over na. Is het belangrijk? Zo niet, luister dan niet langer naar wat wij erover zeggen.⁴

---

3 Dit is wat Sir Edward Cook (1857-1919), Nightingale's eerste biograaf, over *Stof tot nadenken* te zeggen heeft: “The merits are of the substance; the defects are of form and arrangement; but Miss Nightingale never found time or strength or inclination – I know not which or how many of the three were wanting – to remove the defects by recasting the book. Unpublished, therefore, it is likely, I suppose, to remain. But as it stands it is a remarkable work. No one, indeed, could read it without being impressed by the powerful mind, the spiritual force, and (with some qualifications) the literary ability of the writer. If she had not during her more active years been absorbed in more practical affairs, or if at a later time her energy or inclination had not been impaired by ill health, Miss Nightingale might have attained a place among the philosophical writers of the nineteenth century.”(E. Cook. *Life of Florence Nightingale*. Londen, 1913. I:470.)

4 De brontekst voor *Stof tot nadenken* is een driedelig werk waarvan Nightingale in 1860 slechts 150 exemplaren heeft laten drukken. Deze brontekst is op zijn beurt gebaseerd op een handgeschreven manuscript. Beide bevinden zich in de British Library.

Geloven in God

1. Geloven en God

[MS] U vraagt of wij in God geloven? En of zij die weinig met het gezag van de openbaring op hebben überhaupt in een God geloven en waarom zij geloven dat Hij volmaakt is? Op deze twee vragen kan ik met één en hetzelfde antwoord volstaan. Ik geloof in een volmaakt wezen dat u God noemt.⁵

---

5 De eerste versie van dit boek (uit 1852) was voor een belangrijk deel opgezet als een fictieve dialoog tussen zes gesprekspartners:

- Jacob Abbott (protestant, evangelisch),
- Ignatius van Loyola (rooms-katholiek, jezuït),
- Harriet Martineau (voormalig unitariër, atheïst),
- Johannes Calvijn (protestant, aanhanger van de predestinatieleer),
- Percy Bysshe Shelly (filosoof, dichter), en
- M.S. (iemand die de denkbeelden van Nightingale zelf verwoordt, waarschijnlijk haar tante Mary Shore Smith).

In de definitieve versie (uit 1860) worden deze gesprekspartners niet meer bij naam genoemd en is de tekst door Nightingale omgewerkt naar de derde persoon. Hierin is zij niet altijd even goed geslaagd, getuige het feit dat bepaalde passages enigszins uit de lucht komen vallen omdat een stukje uit de oorspronkelijke dialoog is weggelaten. Op geleide van de teksteditie onder de redactie van de Canadese hoogleraar Lynn McDonald (in 2008 door Wilfrid Laurier University Press uitgegeven als deel 11 van de zestiendelige reeks *Collected Works of Florence Nightingale*, hier verder aan te duiden als CW 11,) is de dialoogvorm in deze vertaling voor zo ver mogelijk hersteld.

In de eerste versie van *Stof tot Nadenken* (uit 1852) bestond dit eerste hoofdstuk uit een dialoog tussen Jacob Abbott [JA] en M.S. [MS]. In de regel verwoordt Abbott conventionele christelijke standpunten welke op een stevig weerwoord kunnen rekenen van M.S. die gewoonlijk het laatste woord heeft.

Jacob Abbot (1803-1879) was een Amerikaanse dominee die met zijn boeken een nauwelijks te overschatten invloed heeft uitgeoefend op het theologisch denken van Nightingale. Zijn invloedrijkste boek was *The Corner-Stone, or A Familiar Illustration of the Principles of Christian Truth* (1834). In een brief aan Maude Verney (10-12-1895) noemde Nightingale dit het boek "which converted me in 1836, The Corner-Stone, Alas! That I should so little have lived up to my conversion." (CW 8:927) Deze bekering

[JA] Maar waarom gelooft u in Hem?

[MS] Als dat uw vraag is, moeten we het eerst over de definitie van de twee woorden ‘geloven’ en ‘God’ hebben. Wat betekent ‘ik geloof’?

Wat betekent ‘geloof’?

Wat betekent ‘geloof’? In het dagelijks taalgebruik betekent ‘geloof’ nu eens twijfel en dan weer bevestiging.

“Is A. B. in London?”

“Ik geloof van wel.”

Hier betekent het: “Ik weet het niet, maar ik acht het waarschijnlijk.”

---

mag niet worden verward met haar zogeheten *call to service* die zij zelf op 7 februari 1837 dateerde. Een ander boek van Abbott, *The Way to do Good, or, The Christian Character Mature* (1836), had volgens een dagboekantekening (7-2-1892) wel te maken met haar *call to service*. In een dagboekantekening memoreert Nightingale deze gebeurtenis met de woorden: “Embley, 7 February 1837, the way to do good.” (CW 2:516) Het voorwoord van Abbotts boek begint met: “Upon the cornerstone of faith in Jesus Christ, as the atoning sacrifice for sin, there is reared the superstructure of holy life and action; and a holy life is one which, from the impulse of love to God, is occupied with doing good to man.” Het derde boek van Abbott dat Nightingale las (in 1845) en herlas (in 1877) was *Fire-side Piety, or, The Duties and Enjoyments of Family Religion* (1836). (CW 1:432 en 2:486)

Mary Shore Smith (1798-1880), oftewel Aunt Mai, was een tante van Nightingale van vaders kant die getrouwd was met Samuel Smith (1794-1880), een oom van Nightingale van moeders kant. Aunt Mai hielp Nightingale bij de eerste versie van *Stof tot Nadenken* (1852). Beide vrouwen waren er diep van overtuigd dat het gedrag van de mens behalve in lichamelijk en geestelijk ook in moreel opzicht volledig door de wetten van God wordt bepaald en dat deze wetten de uitdrukking van Gods gedachte zijn. Beiden zagen het als een opdracht aan de mens om die wetten te ontdekken en ernaar te leven teneinde één te worden met God. Sir Edward Cook (1857-1919) citeert uit een niet gedateerde brief van Aunt Mai aan Nightingale: “The purpose of God is to accomplish the welfare of man, not as a gift from Him, but as to be attained for each individual and for the whole race by the right exercise of the capabilities of each.” (E.T. Cook. *The Life of Florence Nightingale*. Londen, 1913. 1:121) Hoe dankbaar Nightingale was voor de inbreng van haar tante blijkt uit de volgende passage in een brief (waarschijnlijk geschreven voor december 1852): “I have not time to tell you what a help for all eternity your visit to me has been, what new ideas and motives and support it has opened to me, what a new prospect, what a new past, a whole new and helpful theory of life to think out. God bless you and yours.” (CW 11:13)

*“Waarom denk jij dat hij daar geweest is?”
“Ik geloof hem op zijn woord.”*

Hier betekent ‘geloof’ een vaste overtuiging. Maar dan nog wordt een voorbehoud gemaakt met het bescheiden ‘Ik’, in de trant van “Ik ben het die dit gelooft, maar ik weet niet of dit ook voor anderen geldt.” Wat moeten we dus onder ‘geloof’ verstaan? Nu eens een gevoel van zekerheid, dan weer een gevoel van onzekerheid.

Wat zegt Johnson?

Johnson⁶ geeft de betekenis waarin het woord ‘geloof’ door klassieke auteurs is gebruikt. Hij definieert dit woord als “op grond van gezag geschonken vertrouwen.”⁷ Maar hebben we echt geen andere bronnen voor ons geloof dan gezag? Er zijn middelen om tot het geloof te komen die in de vermogens van de menselijke natuur besloten liggen en de menselijke natuur maakt progressie.

Ideeën ontwikkelen zich.

Woorden krijgen nieuwe betekenissen.

In zekere zin maken ideeën een bepaalde ontwikkeling door. Woorden die ideeën tot uitdrukking brengen kunnen dus niet hetzelfde blijven betekenen. Het woord huis mag door de eeuwen heen dezelfde betekenis behouden hebben, maar – ook al gaat het om een woord dat naar een ding verwijst – het huis dat we tegenwoordig bouwen is iets heel anders dan het huis dat rond het begin van onze jaartelling werd gebouwd. Hoeveel groter moet het verschil in betekenis dan wel niet zijn bij woorden die een religieus of een politiek idee tot uitdrukking brengen! Wat we nodig hebben zijn ofwel nieuwe woorden ofwel nieuwe betekenissen.

Dezelfde woorden brengen verschillende ideeën tot uitdrukking.

Johnson definieert religie als “deugd, gebaseerd op de eerbied voor God en de verwachting van toekomstige beloningen en straffen.”⁸ Voor deze betekenis van dit

---

6 In Nightingale’s tijd gold *A Dictionary of the English Language* (1755-1775), met als ondertitel *in which the words are deduced from their origins and illustrated in their different significations by examples from the best writers* en geschreven door Samuel Johnson (1709-1784), als het gezaghebbendste woordenboek van de Engelse taal.

7 *“Credit given to something, which we do not know of ourselves, on account of the authority by which it is delivered.”* (johnsonsdictionaryonline.com) [Door Nightingale geciteerde of geparafraseerde passages worden in de voetnoten altijd cursief weergegeven.]

8 *“Virtue, as founded upon reverence of God, and expectation of future rewards and punishments.”* (johnsonsdictionaryonline.com)

woord geeft hij citaten van Milton, South, Watts en Law.⁹ Een andere theoloog (een lid van een Afrikaanse stam) denkt dat religie hetzelfde is als over een stok springen. Indien een van deze twee definities echt over religie gaat, dan hebben we voor een zo totaal ander idee van religie als onze opvatting over onze band¹⁰ met God een nieuw woord nodig.

Betekenis van 'geloven' in God.

[JA] In welke betekenis geloven wij dan in God?

[MS] Naargelang het beter gesteld is met de aanleg, de ontwikkeling en de benutting van zijn natuur, komt de mens steeds meer tot het besef en de overtuiging dat er een volmaakt wezen bestaat (dat we God kunnen noemen). Mits van goeden huize en welopgevoed zal de menselijke natuur erkennen dat zijn gevoel dat dit waar is – en dit geldt ook voor andere hiervan afgeleide waarheden – even sterk is als het gevoel dat hij de waarheid spreekt wanneer hij beweert dat de boom voor zijn ogen een boom is en geen huis.

Maar de overtuiging dat de God waarin we geloven een volmaakt wezen is, daar moeten we voorzichtig mee zijn. Vaak denken mensen dat zij in een volmaakte God geloven, terwijl dat in werkelijkheid niet het geval is en zij zich van een volmaakt wezen geen voorstelling kunnen maken. Bij oude volken bijvoorbeeld, waar wraak nemen als een menselijke deugd gold, werd dit vanzelfsprekend ook als een goddelijke deugd beschouwd. Veel dingen die wij tegenwoordig als een tekortkoming

---

9 De door Johnson geciteerde klassieke auteurs zijn ((johnsonsdictionaryonline.com):

- John Milton (1800-1884): "One spake much of right and wrong, of justice, of religion, truth, and peace, and judgment from above,"
- Robert South (1634-1716): "If we consider it as directed against God, it is a breach of religion; if as to men, it is an offence against morality,"
- Isaac Watts (1674-1748): "Religion or virtue, in a large sense, includes duty to God and our neighbour; but in a proper sense, virtue signifies duty towards men, and religion duty to God," en
- William Law (1686-1761): "I never once in my life considered, whether I was living as the laws of religion direct, or whether my way of life was such, as would procure me the mercy of God at this hour."

10 Deze foutieve etymologie [ook onderschreven door Nightingale], als zou het woord 'religie' afstammen van het Latijnse 'religare' (samenbinden, verbinden) en verwijzen naar een band tussen god(en) en de mens(en), geniet in kerkelijke kringen nog steeds een begrijpelijke populariteit. De moderne taalwetenschap leidt het woord 'religie' echter af van een (niet overgeleverd) Latijns werkwoord 'religere' (verplichten). Dit is in overeenstemming met de oudste betekenis van het woord 'religio': het vervullen van een religieuze plicht. (Wikipedia)

zien werden ooit als een deugd beschouwd en dan werd zo'n deugd ook toegeschreven aan een God die volmaakt werd genoemd.

Op dit punt is met name de religieuze geschiedenis van de Israëlieten curieus te noemen. De "God van Abraham, de God van Isaak en de God van Jakob"¹¹ was absoluut niet "de God van heel de aarde."¹² Het klopt dat de Israëlieten alleen Hem dienden, maar aanvankelijk geloofden zij dat er ook nog andere Goden bestonden. Hun eigen God verheerlijkten zij en de andere Goden verachtten zij. Pas veel later, toen ze over meer kennis beschikten, kwamen zij tot de overtuiging dat er slechts één opperwezen was. Maar zo lang er voor hen ook nog andere opperwezens bestonden kon dit ene opperwezen niet volmaakt zijn.

Kan het misschien zo zijn dat een volk eerst over voldoende kennis moet beschikken – onhaalbaar voor een volk dat aan het begin van zijn geschiedenis staat¹³ – voordat het tot het idee van één opperwezen kan komen? Hoe meer kennis wij verwerven, des te meer redenen we ontdekken om te denken dat er achter het hele systeem van het universum één en hetzelfde plan zit. De astronomie laat bij wijze van spreken geen ruimte voor meer dan één troon. Overal zijn dezelfde wetten van kracht. Alles wordt één geheel, met één heerser.

Wil een volk zich een volmaakte God kunnen voorstellen,
dan is een hoog niveau van kennis en deugdzaamheid vereist.

Neem dezelfde Israëlieten. Mozes had zijn verheven conceptie van een goddelijke geest in Egypte ontwikkeld en in de woestijn laten rijpen.¹⁴ Maar zijn primitieve

11 Ex. 3,6: 6 *En Hij vervolgde: 'Ik ben de God van uw vader, de God van Abraham, de God van Isaak en de God van Jakob.'* Toen bedekte Mozes zijn gezicht want hij durfde niet naar God op te zien.

12 Jes. 54,5: 5 *Want Hij die u gemaakt heeft is uw man, Jahwe van de machten is zijn naam, en uw Verlosser is de Heilige van Israël, die de God van heel de aarde heet.* In haar eigen bijbel noteerde Nightingale bij Js 54,4-5: "Thy maker is thine husband; Jehova Sabaoth is His name and thy Redeemer the Holy One of Israel – the Elohim of the whole earth shall He be called." (CW 2:205)

13 Verwijzing naar de wet van de drie stadia van de Franse filosoof Auguste Comte (1798-1857) waarin hij drie stadia in de evolutie van het menselijke denken onderscheidt:

1. het theologische stadium: verschijnselen worden verklaard door een beroep te doen op bovennatuurlijke krachten,
2. het metafysische stadium: verklaringen op basis van bovennatuurlijke krachten worden vervangen door verklaringen met behulp van abstracte begrippen,
3. het positieve stadium: verschijnselen worden verklaard door relaties tussen de verschijnselen die men in wetenschappelijke wetten probeert te gieten.

14 In een brief aan haar zus Parthenope vanuit Dakka in Egypte (21-1-1850) schreef Nightingale dat Mozes' conceptie van God aan het godsbeeld van Hermes Trismegistus was

Israëlitische stam was hier nog niet klaar voor. Zo moest Mozes toezien hoe zijn conceptie degenereerde tot iets wat zij wel konden bevatten. Telkens wanneer iemand het volmaaktere idee van een opperwezen, dat zijn oorsprong vindt in zijn eigen geestelijke ontwikkeling, probeert op te leggen aan een volk dat minder ver ontwikkeld is dan hij zelf, zien we dat dit idee degenereert.

Als het beschavingsniveau heel laag is, kunnen mensen zich totaal geen voorstelling van God maken. Een van de Franse Dochters van Liefde¹⁵ (de enige echte vrouwen van de wereld die in allerlei landen actief zijn) vertelde mij dat een stam in Australië, niet ver van Perth, bij hun weten het enige volk was dat geen enkel idee had van welk bovennatuurlijk wezen dan ook. Zij verkeerden in de laagst denkbare dierlijke staat. De zuster had één van hun kinderen meegenomen. Toen het kind door zijn eigen stam dreigde te worden opgegeten had ze het voor één shilling gekocht. Hoewel het kind op twee benen stond en geen vleugels had, had het veel weg van een dier: het imiteerde als een aap en stal als een ekster.¹⁶

---

ontleend. (CW 4:284-293). Hermes Trismegistus is een mythische figuur, wiens naam 'Hermes de driemaal (of driewerf) grootste' betekent (grootste filosoof, priester en koning). Zijn naam is afgeleid van Hermes, de Griekse naam voor de Egyptische god van de wijsheid en het schrift, Thoth. Trismegistus fungeerde als profeet en spiritueel leider van de hermetiek. Gedurende de Middeleeuwen werd een reeks geschriften aan hem toegeschreven, zoals het *Corpus Hermeticum*. Zij vormen de kern van de esoterische wetenschappen. (Wikipedia)

Over het godsbeeld van Hermes Trismegistus schreef Nightingale: "Thrice-greatest he was indeed; he was the first who imagined three powers, forms or virtues under that name and who gave that name, the Name which has stood unapproached ever since his time, a monument of his inspiration, 'I am all that was and is and is to be,' as the inscription stood upon the temple of Neith at Sais." (CW 4:284)

Het symbool van deze drie machten was een afbeelding van een bol, een slang en vleugels. Over dit symbool schreef Nightingale: ". . . in that symbol we have the Holy Trinity complete: the eternity, the Word, the Spirit; and the name, the great name as given by Plato (which Eusebius says he took from Hermes's stela), 'I am that I am' is the same as Moses says he found in Egypt." (CW 4:286) Dit laatste verwijst naar Ex 3,14: 14 *Toen sprak God tot Mozes: 'Ik ben die is.'* En ook: *'Dit moet gij de Israëlieten zeggen: Hij-is zendt mij tot u.* In haar eigen bijbel schreef Nightingale bij Ex 3,14: "Elijah regarded the future eternal Him, who necessarily is and who necessarily will be." (CW 2:107)

15 Dochters van Liefde is de naam van een gemeenschap van rooms-katholieke vrouwelijke religieuzen die in 1633 is opgericht door Louise Legras-de Marillac (1591-1660) en Vincentius à Paulo (1581-1660) en zich aan de armen- en ziekenzorg wijdde.

16 **FN:** Momenteel gaat het kind in Engeland naar school en is het met rasse schreden van een dier in een menselijk wezen veranderd. Het kind gelooft nu in een God. [De

Ik vertelde dit aan een handwerksman¹⁷ en die zei op bedachtzame toon: “Dat is precies de toestand waarin ook de meesten van mijn collega’s verkeren. Zij weten niet of zij in een God geloven of niet. Soms wel. Soms niet.”

Wat we onder het woord ‘geloof’ moeten verstaan.

Ik probeer om te ontdekken wat we onder het woord ‘geloof’ moeten verstaan en om aan te tonen:

- dat de hoogste staat van geloof (in de betekenis van de sterkste overtuiging) alleen uit het hoogste ontwikkelingsniveau kan voortkomen,
- dat derhalve niet van ons gezegd kan worden dat we in deze betekenis geloven, behalve wanneer we die hoogste staat van geloof bereikt hebben, en
- dat het woord ‘geloof’ in vroegere ontwikkelingsfasen van de mens de betekenis heeft van een gevoel van onzekerheid en in latere ontwikkelingsfasen van de mens de betekenis van een gevoel van zekerheid.¹⁸

---

voetnoten van Nightingale zelf zijn altijd te herkennen aan het voorafgaande **FN.**]

17 Volgens Lynn McDonald, eindredacteur van de *Collected Works of Florence Nightingale*, maakten ontmoetingen met handwerkslieden deel uit van de voorbereiding op *Stof tot nadenken*. (CW 11:11) Andere bronnen bevestigen dit.

Sir Edward Cook (1857-1919), schrijft dat Nightingale regelmatig in de *The Literary and Scientific Institution* in John Street, Fitzroy Square kwam, een broeiest van Owenieten en vrijdenkers. (E.T. Cook. *The Life of Florence Nightingale*. Londen 1913. I: 119-120) Aan Richard Monckton Milnes (1809-1895) schreef zij (16-1-1853): “I am going abroad soon – before I go I am thinking of asking you whether you would look over certain things, which I have written for the workingmen on the subject of belief in a God. All the moral and intellectual among them seem going over to atheism, or at least to a vague kind of theism. I have read these to one or two and they have liked them. I should have liked to have asked you if you think them likely to be read by more.” (CW 11:25) Aan John Stuart Mill (1806-1873) schreef Nightingale (5-9-1860): “Many years ago, I had a large and very curious acquaintance among the artisans of the North of England and of London. I learned that they were without any religion whatever – though diligently seeking after one, principally in Comte and his school. Any return to what is called Christianity appeared impossible. It is for them this book was written.” (CW 5:373)

In *Stof tot nadenken* komen de handwerkslieden zelf echter slechts sporadisch voor. Dit verklaart wellicht waarom de Engelse titel van de drie delen van haar boek geleidelijk veranderde van *Suggestions for Thought to Searchers after Truth among the Artizans of England* (deel 1), via *Suggestions for Thought for Searchers after Religious Truth* (deel 2), naar *Suggestions for Thought* (deel 3).

18 In aansluiting op Comte’s wet van de drie stadia onderscheidt Nightingale drie fasen in de ontwikkeling van de theologie en het beeld dat de mens van God heeft:

Is het misschien dit gevoel van onzekerheid dat zo velen, waaronder hooggeleerde en uiterst integere mensen¹⁹, voor de Rooms-Katholieke Kerk heeft doen kiezen?

---

1. de wonderbaarlijke fase: God manifesteert zich in wonderen die tegen Zijn wetten ingaan,
  2. de metafysische of bovennatuurlijke fase: God manifesteert zich in wat mensen niet als toeval maar als Gods voorzienigheid ervaren,
  3. de positieve fase: God laat zich kennen door middel van Zijn wetten.
- 19 Verwijzing naar de zogeheten *verts* (voluit: *converts* = bekeerlingen) waarvan Henry Edward Manning (1808-1892) en John Henry Newman (1801-1890) de beroemdsten waren. Nightingale kende Manning persoonlijk. Tijdens haar verblijf in Rome (1847-1848) was ze aan hem voorgesteld door Sydney Herbert (1810-1861), tijdens de Krimoorlog de minister van Oorlog, en diens vrouw Elizabeth die katholiek geworden was.

Uit hun latere briefwisseling (in 1852) blijkt dat de overgang naar de Rooms-Katholieke Kerk ook voor Nightingale een optie is geweest, minstens in theorie: "I will answer what you have written because I know it was written in the spirit of the purest kindness, and of love to Him, whom we both serve, and not in the spirit of proselytism. But I think you mistake my state of feeling. You think the defect is in the will. All Catholics do. You think it would be a sacrifice to me to join the Catholic Church, a temptation to remain where I am.

If you knew what a home the Catholic Church would be to me – all that I want I should find in her – all my difficulties would be removed. I have laboriously to pick up here and there crumbs by which to live; she would give me 'daily bread'. The daughters of St Vincent would open their arms to me – they already have done so. And what should I find there? My work, already laid out for me, instead of seeking it to and fro and finding none: my home, sympathy, human and divine. No one asked last night, Is it well with the child?

I dislike and I despise the Church of England. She received me into her bosom, but what has she ever done for me? She never gave me work to do for her nor training to do it, if I found it for myself.

I say, if you knew, but you do know now, with all its faults, what a home the Catholic Church is. And yet what is she to you compared with what she would be to me? No one can tell, no man can tell what she is to women: their training, their discipline, their hope, their home, to women, because they are left wholly uneducated by the Church of England, almost wholly uncared for, while men are not. For what training is there compared to that of the Catholic nun? I could see that yesterday at the House of St Joseph at Kensington. Those ladies, who are not Sisters, have not the chastened temper, the Christian grace, the accomplished loveliness and energy of the regular nun. I have seen something of different kinds of men, am no longer young and do not speak from enthusiasm but from experience. There is nothing like the training (in these days) which the Sacred Heart or the order of St Vincent gives to women. And do you think I do not love her, my mother, though she will not acknowledge me as her child? I have never had any other love.

Niet hun geloof, maar hun onzekerheid heeft hen hiertoe gebracht. Zij wilden dat hun gevoel van waarheid sterker was dan het in feite was. Hoe meer zij zichzelf aanspoorden om te geloven, des te minder reëel was hun gevoel dat ze geloofden, totdat ze uiteindelijk hun toevlucht zochten in het geloof van anderen om te voorzien in wat ze zelf niet in zich hadden.

De huidige tijdgeest.

[JA] Tegenwoordig bewandelt het merendeel van de mensheid echter precies de tegenovergestelde weg. In Engeland hebben de meeste handwerkslieden die kunnen lezen en schrijven, met name in de fabriekssteden in het noorden, zich tot het atheïsme of op z'n minst tot het theïsme²⁰ bekend. Nog geen drie op de honderd

---

“O Lord, my heart is” not “ready,” it longs to find its home. All ‘will’ for me is on the other side from what you think. Conviction alone hangs back. The wound is too deep for the Church of England to heal. I belong as little to the Church of England as to that of Rome, or rather my heart belongs as much to the Catholic Church as to that of England, oh how much more. The only difference is that the former insists peremptorily upon my believing what I cannot believe, while the latter is too careless and indifferent to know whether I believe it or not. She proclaims out of the Prayer book what we are to believe, but she does not care whether we do (and we don’t), while the Catholic Church examines into the fact. If it were not for that, I might have a home where now I have none. What I have said now I have never said to human being, and to you I say it as to a Catholic priest.” (CW 3:247-249).

20 John Stuart Mill (1806-1873) adviseerde Nightingale om de term ‘theïsme’ te vervangen door de term ‘deïsme’. Theïsme is een godsdienstfilosofische opvatting die het bestaan van één of meer goden aanneemt dan wel één persoonlijke God of godheid erkent die zowel transcendent als immanent is.

De eerste definitie is een algemene en het tegenovergestelde van atheïsme. Deze vorm van theïsme stelt alleen dat er één of meerdere goden bestaan en is verder onafhankelijk van het aantal goden waarin men gelooft, hoe men deze goden definieert of wat hun relatie tot de wereld is. Deïsme is een subcategorie van deze vorm van theïsme en beschouwt God als de transcendente oorzaak van de natuurwetten. Dit houdt in dat God weliswaar de schepper van het universum is, maar dat Hij sinds de schepping op geen enkele wijze ingrijpt in het proces van de natuurwetten (God als 'horlogemaker').

De tweede vorm van theïsme is specifiek en wordt vooral geassocieerd met het christendom, jodendom en de islam. Deze vorm van theïsme stelt dat er één God is die oneindig is, ver boven de mensen verheven, los staat van de door hem geschapen wereld en tegelijkertijd in bepaalde zin actief aanwezig is in de wereld en in het wereldgebeuren. Deze strikte vorm van theïsme onderscheidt zich van deïsme door de aanvaarding van de immanentie van God. (Wikipedia)

handwerkslieden bezoekt een of andere kerk²¹ en diegenen onder hen met enige morele en intellectuele vorming zijn vrijwel zonder uitzondering ongelovigen.²²

[MS] Deze arme kerels die zo hard en consciëntieus over alles nadenken laten het allerbeste ingrediënt waar zij serieus naar op zoek zijn uit hun voedsel weg, te weten: het goddelijkste element dat chaos in orde en het laagste in het hoogste verandert. Want het hoogste achterhaalbare principe in ons bestaan is wellicht:

- het gevoel dat zetelt in de Volmaakte die op geluk uit is, en
- de gedachte van de Volmaakte dat geluk voor de mens in wezen alleen mogelijk is dankzij de benutting van zijn eigen natuur en die van anderen zoals hij.

Het enige dat staat tussen de mens zoals hij is en de mens die één geworden is met God is de tijd. De tijd staat er slechts tussen omdat dit anders niet in overeenstemming zou zijn met de Geest van Wijsheid die ook had kunnen besluiten dat de mens op een andere manier één wordt met God dan door middel van zijn eigen vermogens.

Hoe het begint.

[JA] Telkens wanneer de mens de openbaring afwijst is hij maar al te zeer geneigd om direct te zeggen: “God is niet te begrijpen, dus laten we maar niet naar Hem op zoek gaan, want we zullen Hem toch niet vinden.” En vervolgens blijft hij verstoken van een God, zelfs wanneer hij het bestaan van een God niet ontkent.

---

21 De volkstelling van 1851 bracht aan het licht dat het kerkbezoek van de arbeidende klasse enorm teruggelopen was. (ukcensusonline.com) Vanuit haar belangstelling voor de statistiek heeft Nightingale de uitkomsten van de tienjaarlijkse volkstellingen altijd met grote belangstelling gevolgd (CW 5:92-105).

22 Deze situatie was een belangrijke aanleiding voor het schrijven van *Stof tot Nadenken*. Aan de Amerikaanse arts Samuel Gridley Howe (1801-1876) schreef Nightingale (20-6-1852): “Slowly and unknown to our church or aristocracy, theism and atheism are creeping through our manufacturing towns and the best and most moral of our operatives are invariably the theists. About 3 percent attend any place of worship, whether Church of England, Wesleyan or other. I have heard this average given by so many operatives of the most different opinions, Roman Catholic, Methodist, atheist, that I can hardly disbelieve it. Science is increasing so rapidly among the workmen that all scientific lectures in London are thronged by them. The best botanists and entomologists in England are among the Manchester operatives, and there is a perfect rush to chemistry. (...) As long as our operative classes were uneducated, and even now they are far, far from being educated in the way yours are, Wesleyans and Methodists could make them believe what they chose (the Church of England never had any hold upon them) but now when these men have all the arguments of Locke, Mirabeau, Tom Paine and Voltaire at their fingers’ ends, a ‘home missionary’ can make no head against them.” (CW 11:23-24)

Het bestaan van God in wetten herkennen.

Zo iemand zal het ook absurd vinden om te geloven dat de Heilige Geest bestaat.²³

[MS] Tot dusverre hebben we veeleer naar de Heilige Geest gezocht omdat zo velen geloven dat hij bestaat dan dat we het gevoel hebben dat hij onmisbaar is. Maar kijken we naar de liefde, de wijsheid, de goedheid, de rechtvaardigheid en de macht die wij verstandelijk en gevoelsmatig in wetten en hun expressie in het universum herkennen, dan zeggen deze woorden wellicht meer over de Heilige Geest dan over God die wij (zoals zo velen van de intelligentsia van tegenwoordig zeggen) niet kunnen begrijpen.

We moeten onderscheid maken tussen wat we wel kunnen begrijpen en ervaren, en wat niet. Met wat over dit laatste gezegd en geschreven is, is erg veel onheil aangericht. Dat er een Vader van het universum bestaat, hoewel onbegrijpelijk voor ons, kan worden aangetoond, niet met een wiskundig bewijs maar wel met zulke sterke aanwijzingen (en naargelang onze kennis toeneemt en wij in volmaaktheid groeien ook met bewijzen) dat de mens dit kan beleven en ervaren als een vaststaand feit, net zoals hij dat doet met zo veel andere dingen die niet wiskundig te bewijzen zijn.

Desondanks, dat is waar, wordt gezegd dat wij God niet kunnen begrijpen en weigeren velen, walgend van de dogma's van de theologen en de kerken, om in Zijn bestaan te geloven. In plaats van mee te huilen met de wolven in het bos door te beweren dat wij de Heilige Geest niet kunnen begrijpen of dat we niet weten waarom de Heilige Geest deel uitmaakt van de Drie-eenheid,²⁴ kunnen we misschien beter zeggen dat we ook niet meer kunnen begrijpen dan alleen een Heilige Geest en vinden we in de eerder genoemde woorden wel de uitdrukking die we nodig hebben voor wat iedereen van de Vader kan ervaren en begrijpen.

Wellicht deed Paulus er niet zo verstandig aan om te zeggen wat we voorheen zo vaak hebben bewonderd: "Welnu, wat gij vereert zonder het te kennen, dat kom ik u verkondigen."²⁵ Want hij kon slechts verkondigen wat hij zelf van Gods

---

23 John Stuart Mill (1806-1873) gaf Nightingale het volgende advies: "If these paragraphs be retained at all, would it not be better to convert them into a note? In the text, they interrupt the tenor of the argument and send the reader's mind wandering among the mysteries of Christianity." (CW 11:64)

24 De Heilige Drie-eenheid, Drieuldigheid of Triniteit (Lat.: trinitas) is de theologische opvatting dat er één God bestaat in drie goddelijke entiteiten: de Vader, de Zoon (Jezus Christus) en de Heilige Geest. In deze betekenis krijgt het woord een hoofdletter. Met name van belang is het standpunt dat Jezus God én mens is. (Wikipedia)

25 Hand. 17,23: 23 *Want toen ik rondliep en bekeek wat gij zoal vereert, ontdekte ik zelfs een altaar met het opschrift: Aan een onbekende god. Welnu, wat gij vereert zonder*

waarheid had ervaren en begrepen, en alleen aan hen die in staat waren om die boodschap te ontvangen.²⁶

Laten we onderscheid maken tussen God de Vader als de Geest van Volmaaktheid die onbegrijpelijk voor ons is en God de Heilige Geest als datgene wat voor iedereen wel begrijpelijk is van de volmaakte geest.

“De Heilige Geest ontvangen,” wat was dat een prachtige uitdrukking! Geen wonder dat degenen die de Heilige Geest ontvingen zeiden “Wij hebben niet eens gehoord dat er een heilige Geest bestaat.”²⁷

Dit is precies de toestand van degenen die we tegenwoordig weldenkende en consciëntieuze atheïsten noemen. “De Heilige Geest ontvangen” komt erop neer dat mensen zo goed als ze kunnen hun vermogens gebruiken om de Geest van Volmaaktheid te begrijpen. Terecht zeggen deze atheïsten “We kunnen God niet begrijpen” en doen zij het onderwerp als volslagen irrelevant af. Dit waarachtig besef dat we God niet kunnen begrijpen en ervaren heeft een tweeledig gevolg. Aan de ene kant blijven wij verstoken van onze Helper, de Geest van Waarheid.²⁸ Aan de andere kant maken wij van Christus een anomalie, iemand die nu eens goddelijk en dan weer niet goddelijk genoemd wordt.

We kunnen niet voorzichtig genoeg zijn met het erkennen van onze huidige onwetendheid en onze op essentiële punten tekortschietende vermogens. Maar dit mag niet zo ver gaan dat wij ontkennen:

---

het te kennen, dat kom ik u verkondigen.

26 **FN:** Dit is de “schat in aarden potten” – “dat die overgrote kracht” niet “van God komt,” maar van de *mens*. (1)

(1) Deze voetnoot van Nightingale verwijst naar 2 Kor. 4,7: *7 Maar wij dragen deze schat in aarden potten; duidelijk blijkt dat die overgrote kracht van God komt en niet van ons.* Waar deze schat volgens Paulus bestaat uit wat God over zichzelf aan ons openbaart (de kracht komt van God), zoekt Nightingale het in wat de mens (met behulp van de door God geschonken middelen en prikkels) zelf van God vermag te ervaren en te begrijpen (de kracht komt van de mens). In een kanttekening in haar exemplaar van de *Ethica* van Spinoza schreef Nightingale over 2 Kor. 4,7: “Is it not rather that Gods purpose is that the excellency of the power may be of us and not of God?” (CW 5:632)

27 Hand. 19,2: 1 Terwijl Apollos in Korinte was, kwam Paulus na zijn reis door het binnenland in Éfeze. Daar ontmoette hij enige leerlingen, 2 *aan wie hij vroeg: “Hebt gij de heilige Geest ontvangen toen ge het geloof hebt aangenomen?” Zij antwoordden: “Wij hebben niet eens gehoord dat er een heilige Geest bestaat.”*

28 Joh. 14,16-17: 15 “Als gij Mij liefhebt, zult ge mijn geboden onderhouden. 16 *Dan zal de Vader op mijn gebed u een andere Helper geven om voor altijd bij u te blijven: 17 de Geest van de waarheid, voor wie de wereld niet ontvankelijk is, omdat zij Hem niet ziet en niet kent. Gij kent Hem, want Hij blijft bij u en zal in u zijn.*”

- dat de mens van nature over het vermogen beschikt om kennis te verwerven en om zijn vermogens te ontwikkelen, en
- dat het menselijk individu (dan wel de opeenvolgende menselijke generaties) op deze punten wel degelijk vooruitgang kan boeken.

Immense bouwsels met slechts enkele woorden als fundament.

Mensen hebben van religie een dogma gemaakt door op basis van een paar woorden in een boek (een boek waarbij je wel eerst moet leren om het bewijs van zijn authenticiteit te begrijpen) immense bouwsels op te trekken. De structuur van de Anglicaanse Kerk met al haar enorme pretenties en al haar schitterende wereldse bezittingen berust (zo niet volledig, dan toch minstens voor een deel) op de woorden “Ziet, Ik ben met u alle dagen tot aan de voleinding der wereld.”²⁹ Als we de bisschoppen zouden vragen waarom ze er zijn, zouden ze dan niet zeggen, dat dit voornamelijk vanwege deze toezegging is? Als we de Rooms-Katholieke Kerk vragen waarom zij er is, zal het antwoord luiden: om de biecht te horen en zondaren de absolutie te geven. Zij heeft haar bouwsel gebaseerd op de woorden “Wat gij zult ontbinden op aarde, zal ook in de hemel ontbonden zijn.”³⁰

We moeten toegeven dat mensen op basis van heel weinig woorden enorme bouwsels hebben opgetrokken. Anderen die de dwaasheid hiervan inzien zeggen dat we niets over God kunnen weten. We kunnen niet voorzichtig genoeg zijn met het trekken van een scheidslijn tussen:

- wat we positief kunnen weten, en
- wat we slechts empirisch kunnen vermoeden (lees: redenen hebben om te denken dat iets waar is) en pas op termijn kunnen bevestigen door onze vermogens te gebruiken.

Tegelijkertijd moeten we onze eventuele onwetendheid accepteren, ook al gaat het over zaken waarvan wordt beweerd dat de mensheid hier zekere kennis over heeft.

Is al onze kennis over het bestaan van God
een empirisch vermoeden?

Het is onmogelijk om datgene wat bestaat en bestaan heeft, in zoverre dit met

29 Mat. 28,20: 19 “Gaaf dus en maakt alle volkeren tot mijn leerlingen en doopt hen in de naam van de Vader en de Zoon en de heilige Geest en 20 *leert hun te onderhouden alles wat Ik u bevolen heb. Ziet, Ik ben met u alle dagen tot aan de voleinding der wereld.*”

30 Mat. 16,19: 19 “*Ik zal u de sleutels geven van het Rijk der hemelen en wat gij zult binden op aarde, zal ook in de hemel gebonden zijn en wat gij zult ontbinden op aarde, zal ook in de hemel ontbonden zijn.*”

behulp van onze uiteenlopende vermogens kenbaar is, te observeren en hierover te reflecteren zonder iets van een goedwillende, wijze en machtige wil te bespeuren.

Wanneer we een machine zien draaien, kunnen we dan ontkennen dat er tekens zijn die ons doen beweren dat hier een menselijke wil aan het werk is of geweest is (zelfs al is met onze zintuigen geen eigenaar van die menselijke wil waar te nemen)? Kunnen we ontkennen dat soortgelijke tekens bestaan die een wil zichtbaar maken die, anders dan de menselijke wil, over meer wijsheid en macht beschikt om dezelfde doelen te realiseren als die de menselijke wil nastreeft?

Maar laten we er geen dogma van maken door te beweren dat deze wil zowel volmaakt als eeuwig is. Aangenomen dat de gedachte en het doel van God volmaakt zijn, dan is de volmaakte verwerkelijking van die gedachte en dat doel een werk van eeuwen. Daarom is die volmaakte verwerkelijking nog niet waarneembaar voor de mens. Het enige wat de mens kan waarnemen in wat hij kan leren van het heden, het verleden en de toekomst zijn tendensen waaruit hij kan afleiden wat het volmaakte doel is. Laten we toch vooral nauwkeurig blijven met wat we zeggen te weten, met name tegenover bedachtzame en consciëntieuze mensen die geen geloof hechten aan wat we kunnen weten omdat van hen verlangd wordt om te geloven wat we niet kunnen weten.

Wat kunnen wij over het eeuwige weten?

Er kunnen bewijzen worden aangevoerd voor een wil die sinds lange tijd actief is en waarin we een zekere goedwillendheid, wijsheid en macht kunnen bespeuren. Maar wij zijn zelden genoodzaakt om te handelen en te ervaren, louter op basis van datgene waarover we zekerheid hebben. Vaak moeten we empirisch handelen.

Wat is empirisch handelen en ervaren?

Het empirische moet de weg naar het zekere wijzen.

Empirische wetten zijn “die uniformiteiten die door observatie of experimenten aangetoond zijn, maar waarop we niet goed durven te vertrouwen, bij gebrek aan inzicht in de reden waarom zo’n wet zou bestaan. Het periodiek optreden van zons- en maansverduisteringen, ooit opgemerkt dankzij de volhardende observatie van de oude oosterse astronomen, was een empirische wet totdat de algemene wetten van de hemelmechanica er een verklaring voor hadden gegeven. Een empirische wet is dus een waargenomen uniformiteit die waarschijnlijk in echte wetten om te zetten is, maar nog niet in dergelijke wetten is omgezet.”³¹

---

31 Citaat van John Stuart Mill (1806-1873): “Scientific inquirers give the name of Empirical Laws to *those uniformities which observation or experiment has shown to exist but*

Empirisch zou het bestaan van een onvolmaakte God kunnen worden vermoed.

We signaleren tekens van goedwillendheid, wijsheid en macht. Deze tekens lijken er op te wijzen dat de wil, waaraan datgene wat bestaat zijn bestaan te danken heeft, uit is op het wel-bevinden, op enig moment in het heden of de toekomst, van datgene wat bestaat. Maar in elk heden, zowel vroeger als nu, waar wij kennis van hebben, is ook sprake van veel lijden. Vaak kunnen we niet precies overzien hoe het heden tot een gelukkige toekomst moet leiden. Er zijn echter bewijzen aan te voeren die aantonen dat het heden in principe tot een gelukkige toekomst leidt en dat het heden essentieel is voor het hoogste geluk.

Doordat de mens zijn vermogens gebruikt verdwijnt van tijd tot tijd een bepaalde oorzaak van lijden. We kunnen ons voorstellen dat ook andere oorzaken van

---

on which they hesitate to rely in cases varying much from those which have been actually observed, for want of seeing any reason why such a law should exist. It is implied, therefore, in the notion of an empirical law, that it is not an ultimate law; that if true at all, its truth is capable of being, and requires to be, accounted for. It is a derivative law, the derivation of which is not yet known. To state the explanation, the why, of the empirical law, would be to state the laws from which it is derived; the ultimate causes on which it is contingent. And if we knew these, we should also know what are its limits; under what conditions it would cease to be fulfilled.

The periodical return of eclipses, as originally ascertained by the persevering observation of the early eastern astronomers, was an empirical law, until the general laws of the celestial motions had accounted for it. The following are empirical laws still waiting to be resolved into the simpler laws from which they are derived. The local laws of the flux and reflux of the tides in different places: the succession of certain kinds of weather to certain appearances of sky: the apparent exceptions to the almost universal truth that bodies expand by increase of temperature: the law that breeds, both animal and vegetable, are improved by crossing: that gases have a strong tendency to permeate animal membranes: that substances containing a very high proportion of nitrogen (such as hydrocyanic acid and morphia) are powerful poisons: that when different metals are fused together, the alloy is harder than the various elements: that the number of atoms of acid required to neutralize one atom of any base, is equal to the number of atoms of oxygen in the base: that the solubility of substances in one another, depends (at least in some degree) on the similarity of their elements.

An empirical law, then, is an observed uniformity, presumed to be resolvable into simpler laws, but not yet resolved into them. The ascertainment of the empirical laws of phenomena often precedes by a long interval the explanation of those laws by the Deductive Method; and the verification of a deduction usually consists in the comparison of its results with empirical laws previously ascertained." (J.S. Mill. *A System of Logic: Ratiocinative and Inductive*. Londen, 1843. Boek III, hoofdstuk 16, paragraaf 1)

lijden kunnen verdwijnen, mits de mens zijn vermogens anders gebruikt dan hij tot dusverre gedaan heeft. Dankzij het gebruik van de vermogens van de mens is het menselijk geluk op bepaalde terreinen enorm toegenomen en ook hier kunnen wij een glimp opvangen van het onmetelijk geluk dat voor de mens is weggelegd.

Is de mens, en niet God, de maker van zijn eigen geluk?

Leiden zulke observaties niet tot het vermoeden dat het de bedoeling van de hogere Wil is dat de mens door zijn vermogens te gebruiken vanuit het lijden tot geluk komt?

De ontwikkeling en de verbetering van deze vermogens waarover elk individu bij zijn geboorte beschikt worden kennelijk in belangrijke mate aan de mensheid overgelaten. Bij geen enkele andere soort is er zo'n afhankelijkheid van de soort zelf. Wijzen deze overwegingen (zullen we zeggen empirisch?) niet in de richting van het idee dat de mens de mens moet vervolmaken?

De ervaring leert dat het gebruik van de eigen vermogens vreugde teweegbrengt en dat er zonder het gebruik van de eigen vermogens geen vreugde is. Bevestigt deze ervaring niet dat de Grote Wil gezorgd heeft dat het geluk van de mens afhangt van het gebruik van diens vermogens en dat Hij op deze wijze de aanzet heeft gegeven tot het maximale gebruik van die vermogens en parallel hieraan in feite tot het grootst mogelijke geluk?

Samenvatting van de betekenis van de woorden 'geloof' en 'God'.

Ik heb geprobeerd te laten zien dat de hoogste staat van een op overtuiging gebaseerd geloof in de vroegere ontwikkelingsfasen van volken en individuen niet haalbaar was, maar in de latere ontwikkelingsfasen wel. Geloven zonder twijfels past inderdaad bij een vroege ontwikkelingsfase waarin men nog geen weet heeft van de twijfels die door de vooruitgang in de kennis van de exacte wetenschappen worden gezaaid. Deze toestand van twijfel, zo dominant aanwezig in de ontwikkelingsfase waarin wij nu verkeren, zal omslaan in een alomvattender en indrukwekkender geloof wanneer ook de moraalwetenschap³² door het verstand wordt door-

---

32 Nightingale bedoelt dat de moraal ooit de filosofie (het metafysische stadium van Comte) ontgroeid zal zijn en zich zal ontpoppen tot een wetenschap waarin verschijnselen worden verklaard door de relaties tussen de verschijnselen in wetenschappelijke wetten te gieten (het positieve stadium van Comte). Deze moraalwetenschap die zij in 1873 omschrijft als ". . . the science of the social and political improvement of man, the science of educating or administering the world by discovering the laws which govern man's motives, his moral nature," is in haar ogen hetzelfde als "the study of the character of God, because the laws of the moral world are the expressions and the

grond en de gevoelens op een hoger plan brengt. Vervolgens probeerde ik empirisch te beredeneren wat een volmaakt wezen, als dat bestond, zou doen en om aan te tonen dat hij de mens voor diens eigen geluk zou laten zorgen. Nu ga ik proberen om hieruit het geloof af te leiden dat er een volmaakt wezen, een God, bestaat.

Wat wordt met het woord 'God' bedoeld?

Hier komen we bij de betekenis, of beter nog, de betekenissen waarin het woord 'God' wordt gebruikt. Met dit woord zijn in verschillende tijdperken en door verschillende volken de meest uiteenlopende ideeën aangeduid. Kunt u enige overeenkomst ontdekken tussen de God die door zijn volk gegeseld wordt om hem te laten doen wat het volk wil en de God die, in de mystieke bewoordingen van Zarathustra³³, op een troon zit?

Het is een open deur intrappen om te zeggen dat er nooit een volk of een tijdperk is geweest zonder geloof in een God. Een God ongetwijfeld. Maar wat voor een God? Wat betekent dit woord? Een kat? Een lam? Een geest? Een standbeeld? Deze woorden komen qua betekenis evenzeer met elkaar overeen als de uiteenlopende ideeën over God van verschillende volken of van één en hetzelfde volk door de tijd heen.

Wanneer u vraagt "Waarom gelooft u in God?", dan moet ik u vragen "Welke God bedoelt u?" De God van het Oude Testament die opdracht gaf tot de uitroeiing van de Kanaänieten³⁴ of de God van het Nieuwe Testament die opdracht gaf om in tal van zaken het juk op te nemen,³⁵ of de God die, zoals we Hem tegenwoordig vereren, ons opdracht geeft tot een vrijheidsstrijd?³⁶ Als God dit niet deed, zouden wij niet kunnen geloven dat Hij volmaakt is.

---

sole expressions of the character of God." (F. Nightingale. A 'Note' of Interrogation. *Fraser's Magazine*, mei 1873:77)

33 Zarathustra, Perzische profeet en grondlegger van het zoroastrisme die vermoedelijk leefde in de 14e eeuw v. Chr..

34 Deut. 7,2: 1 Wanneer Jahwe uw God u in het land heeft gebracht dat gij in bezit gaat nemen, en hij vele volken voor u verdrijft, de Hethieten, Girgasieten, Amorieten, Kanaänieten, Perizzieten, Chiwvieten en Jebusieten, zeven volken talrijker en sterker dan gijzelf, 2 en wanneer Jahwe uw God ze aan u overlevert, zodat gij ze verslaat, dan moet gij ze met de ban slaan. Gij moogt geen verbond met hen aangaan en geen medelijden met hen hebben.

35 Mat. 11,29: 29 "Neemt mijn juk op uw schouders en leert van Mij: Ik ben zachtmoedig en nederig van hart; en gij zult rust vinden voor uw zielen, 30 want mijn juk is zacht en mijn last is licht."

36 In het manuscript volgt hier een niet in het boek is opgenomen passage waarin Nightingale deze derde vraag beantwoordt. De vrijheidsstrijd waarop zij doelt is de Hon-

Het gezag leert niet dat God volmaakt is.

Het gezag leert ons geen geloof in een volmaakte God. Het is evident dat slechts weinigen hebben geloofd dat hun God volmaakt was. Sommige volken hebben dat ook nooit beweerd. Andere volken hebben hun god in wezen onvolmaakte kwaliteiten toegedicht en hem toch het predicaat volmaakt toegekend. De Grieken gingen er bijvoorbeeld niet van uit dat hun Zeus, Athene, enzovoort, volmaakt waren. Wat zij hun goden toeschreven waren louter menselijke kwaliteiten, gecombineerd met een mensoverstijgende macht. Bij deze oude volken was macht schijnbaar de belangrijkste eigenschap van een godheid. Hij of zij was slechts een middel om de schepping te verklaren. Neem alle uiteenlopende betekenissen die in verschillende tijdperken door verschillende volken en individuen aan het woord 'God' gegeven zijn.

Het enige dat deze betekenissen met elkaar gemeen lijken te hebben is macht over de mens, zowel kwalitatief als kwantitatief. Heden ten dage belijden wij dat

---

gaarse opstand van 1848 die op verzoek van de Oostenrijkers door Rusland werd neergeslagen. De bewuste passage luidt: "[MS] In the God whom we worship now, who commands the expulsion of the Austrians, liberation of Hungary from the yoke. [JA] How do you know that He does this? [MS] I do not think I should be able to believe Him a perfect God, if He did not." (CW 11:69)

In een brief aan Margaret Verney, bijna een halve eeuw later (27-4-1894), gebruikt Nightingale de Hongaarse opstand om aan te tonen dat God volmaakt is omdat dankzij Zijn onveranderlijke wetten uit iets kwaads toch iets goeds was voortgekomen: "The marching of Russia into subdued Hungary (in 1848, was it?) brought about the reform of nursing. The people of England were so furious with Russia for that scandalous act that in 1854 nothing would satisfy them but war with Russia. It was not the 'holy places', it was our rage with Russia that brought about the Crimean War. And it was the Crimean War that brought about the reform of nursing." (CW 11:54)

Het neerslaan van de Hongaarse opstand was olie op het vuur van de al jaren toenemende russofobie bij de Britse bevolking. Net als de Engelse dagbladpers droeg ook Nightingale haar steentje bij om het wantrouwen jegens Rusland aan te wakkeren. Tijdens haar verblijf in Rome (1847-1848) had ze een gesprek gehad met Makrena Mirazyslawski, de abdis van de nonnen van Minsk. De nonnen waren door de Russen gevangen gezet en werden aan de vreselijkste martelingen blootgesteld, met het doel om hen over te halen de katholieke kerk te verlaten en naar de moederschoot van de Russisch-orthodoxe kerk terug te keren. Toen ze op het punt stonden naar Siberië verbannen te worden, ontsnapten de nonnen die nog in leven waren aan hun dronken bewakers en wisten ze na een lange en barre tocht Rome te bereiken. Om Rusland in een kwaad daglicht te stellen gaf Nightingale het verslag van haar gesprek met Makrena Mirazyslawski in de aanloop naar de Krimoorlog aan Charles Dickens die het bewerkte tot *The true Story of the Nuns of Minsk*. (*Household Words*, 13 mei 1854, No. 216, blz. 290-295; www.djo.org.uk/household-words/volume-ix/page-290.html)

we geloven dat onze God volmaakt is. Niettemin dichten we Hem allerlei eigenschappen toe die niet van volmaaktheid getuigen – ijver voor Zijn eigen glorie, boosheid, besluiteloosheid, wispelturigheid – en proberen we te geloven, als we er al bij stilstaan, dat een God met deze kwaliteiten volmaakt is. Als u mij derhalve toestaat om de vraag “Waarom gelooft u in God?” te laten voor wat hij is – aangezien ik niet weet welke van deze ideeën over God u bedoelt – dan zou ik in plaats hiervan zeggen: “Ik geloof dat er een Volmaakt Wezen bestaat van wiens denken het universum voor eeuwig de belichaming is.”

Universele instemming³⁷ leert niet dat God volmaakt is.

Het is evident dat geloven in een volmaakt wezen niet voor elk volk of elk tijdperk is weggelegd en dat een zeker beschavings- of ontwikkelingsniveau is vereist om het idee van volmaaktheid te kunnen bevatten. Hoe verder de vermogens van een individu (of van een volk) ontwikkeld zijn, des te verhevener is zijn idee van God en des te dichter komt hij bij het idee van een volmaakte God.

Intellectuele ontwikkeling leert niet dat God volmaakt is.

[JA] Toegegeven, sommigen van degenen die tot de meest ontwikkelde mensen worden gerekend, zoals Descartes,³⁸ Laplace³⁹ en Hume⁴⁰ zijn helemaal niet in staat geweest om zich een voorstelling van God te maken.⁴¹

[MS] Maar waren zij wel zo ontwikkeld? Slechts in intellectueel opzicht. En het lijkt evident dat het intellectuele idee van God niet het meest verhevene is. Dat idee reduceert Hem namelijk tot een ingenieur of een werktuigbouwkundige. Is goed-

37 Universele instemming staat voor het idee dat in het geloof in het bestaan van God een kern van waarheid moet zitten, aangezien er altijd mensen geweest zijn die geloofd hebben en er ook nu nog mensen zijn die geloven dat er een opperwezen bestaat waarvan de wereld en de mens afhankelijk zijn. (Wikipedia)

38 René Descartes (1596-1650), Franse filosoof die geldt als de grondlegger van de moderne filosofie.

39 Pierre-Simon, marquis de Laplace (1749-1827), Franse wiskundige en astronoom, ook wel de Franse Newton genoemd.

40 David Hume (1711-1776), Schotse filosoof. In een niet voor dit boek gebruikte notitie schrijft Nightingale over Hume: “Hume an Ex[ample] of the logical mind going wrong; no one ever reasoned more clearly and more perfectly, but he set out from imperfect premises, leaving Feeling entirely out of the argument (I do not mean that he was an unfeeling man) and I suppose no one has ever gone more wrong.” (CW 11:691)

41 Bij deze bewering merkt John Stuart Mill (1806-1873) op: “There must, I think, be some mistake here about Descartes. He not only believed but thought that he had proved the existence of a God *a priori*.” (CW 11:70)

heid in dit verband niet verhevener dan het intellect? Komt het idee dat een onschuldig kind van God heeft niet dichter bij de waarheid dan dat van Voltaire⁴² of Gibbon⁴³? “Als gij niet opnieuw wordt als de kleine kinderen, zult gij het Rijk der Hemelen zeker niet binnengaan.”⁴⁴ Wij geloven dat de timmermanszoon die als mens niet wist dat de aarde om de zon draaide een waarachtiger idee van God had dan de wetenschapper die de wetten van de schepping heeft doorgrond.

Intellectuele ontwikkeling draagt wel bij
tot een waarachtiger idee van Hem.

[JA] Maar zijn idee van God zou nog waarachtiger geweest zijn, als hij alles geweten had wat Laplace hem had kunnen vertellen.

[MS] Hoe beter de morele, intellectuele en spirituele vermogens van de mens ontwikkeld zijn, des te dichter zal hij bij een waarachtig idee van God komen. Maar van het verstand, het gevoel en het geweten is het toch vooral het gevoel, mits goed ontwikkeld, dat ons het meest waarachtige idee van God geeft, hoewel een harmonieuze ontwikkeling van al deze vermogens tezamen ons natuurlijk een nog waarachtiger idee van God zou geven. Derhalve is de goedheid van God een verhevener eigenschap dan Zijn wijsheid of macht.

Alleen de ervaring leert dat God volmaakt is.

De vraag “Waarom geloven wij dat er überhaupt een eeuwige Geest van volmaakte Goedheid, Wijsheid en Macht bestaat?” kan ik slechts beantwoorden met: “Door de ervaring en louter de ervaring.” Wat de mensheid door ervaring van het verleden, het heden en de toekomst kan leren is in harmonie met het bestaan van zo’n geest; zonder die ervaring valt het bestaan van zo’n geest niet te verklaren. Vroeger dacht men de dingen die we om ons heen zien niet te kunnen verklaren, tenzij men uitging van onvolmaakte eigenschappen in de Eeuwige Geest. Tegenwoordig vinden we,

---

42 Voltaire (1694-1778), Franse schrijver, essayist en filosoof. Hij was een prominente voortrekker van de Franse Verlichting en had een problematische verhouding met het christendom.

43 Edward Gibbon (1737-1794), Engelse historicus, niet alleen bekend om zijn uitzonderlijke beschrijving van de opkomst en ondergang van het Romeinse Rijk (*The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*) maar ook vanwege zijn kritiek op de georganiseerde religie.

44 Mat. 18,3: 2 Hij riep een klein kind, zette het in hun midden en zei: 3 “Voorwaar, Ik zeg u: als gij niet opnieuw wordt als de kleine kinderen, zult gij het Rijk der Hemelen zeker niet binnengaan. In haar eigen bijbel schreef Nightingale bij Mt 18,3: “Compare Mark 16:16” [Wie tot geloof komt en gedoopt wordt, zal gered worden, maar wie niet tot geloof komt, zal veroordeeld worden]. (CW 2:242)

dankzij de vooruitgang die we boeken, tal van aanwijzingen dat Hij volmaakt is. Als wij hierdoor stukje bij beetje ontdekken dat het kwaad dat ons aan Zijn volmaaktheid deed twifelen juist een van de beste bewijzen voor Zijn volmaaktheid is, zullen we dan op den duur niet tot de conclusie komen dat Hij in het universum heeft gedaan wat wij, als wij volmaakt waren, zouden doen?

Meer kennis, met name van de wetten van God, is dus essentieel om een idee te krijgen van Zijn volmaaktheid. Hoewel een man in een donkere kamer zich vaak een waarachtiger beeld van Hem kan vormen dan een wetenschapper die de rotatie van de zon observeert, is zijn vermogen om de voorzienigheid⁴⁵ te begrijpen, los van zijn gevoel voor wat goed is, afhankelijk van zijn kennis van het verleden, het heden en de toekomst.

In plaats van rechtstreeks antwoord te geven op de vraag “Waarom gelooft u in een God?” zou ik derhalve het volgende aan u willen voorleggen:

1. alles wat bestaat, bestaat omdat er één wil en één macht is die bepaalt wat bestaat, en
2. de natuur waaruit deze wil voortkomt en waarbij deze macht berust, is eeuwig en volmaakt, is goedheid, wijsheid, almacht, enzovoort.

Niet de ervaring van een enkel mens, maar van de mensheid.

Indien wordt gezegd dat dit de wijze en goede God reduceert tot de maat van mijn eigen hart en verstand, dan antwoord ik: “Wat telt is niet mijn ervaring, maar de ervaring die heel de mensheid heeft opgebouwd en nog steeds opbouwt.” Soms waren de mensen in de klassieke oudheid wijzer dan wij. Ongetwijfeld doen de klassieke begrippen van wijsheid, rechtvaardigheid, waarheid meer recht aan de zaak dan ons begrip van een wijze, rechtvaardige en ware God. Athene was de godin van de wijsheid, maar daarom was zij nog geen wijze godin. Themis was de godin van de rechtvaardigheid, maar daarom was zij nog geen rechtvaardige godin. Evenzo is ons Volmaakt Wezen goedheid, wijsheid, macht en geen goede, wijze en machtige God.

Is het idee van de eeuwigheid niet te bevatten?

Vaak wordt gezegd dat wij ons God niet als eeuwig kunnen voorstellen, omdat – ongeacht tot hoe ver in het verleden de eerste schepping teruggaat – er voor die tijd, in zoverre wij dit kunnen overzien, een eeuwigheid van eenzaamheid en inactiviteit geweest moet zijn. Als wij niet erkennen dat Zijn eeuwig bestaan via een goddelijke

---

45 De ‘voorzienigheid’ is een christelijk begrip waarmee de universele macht en de handelende aanwezigheid van God in de wereld wordt aangeduid. (Wikipedia)

ingeving aan ons geopenbaard is, raken we dus in talloze problemen verstrikt. We kunnen bijvoorbeeld zeggen dat God eeuwig bezig is geweest met scheppen en dat elke specifieke schepping – ook al heeft deze hele reeks scheppingen een eeuwigheid geduurd – aan een bepaald moment in de tijd gebonden is. Maar dit maakt dat bepaalde dingen zelf eeuwig zijn.

In antwoord hierop erkennen we om te beginnen dat het idee van de eeuwigheid voor de eindige menselijke geest helemaal niet te bevatten is. Een deel kan het geheel niet omvatten. Maar het probleem van de schepping is vergezocht. De stofelijke werkelijkheid is de belichaming of manifestatie van Gods gedachte. Gods gedachte is eeuwig en daarom kunnen of moeten bepaalde manifestaties van die gedachte wellicht ook eeuwig zijn.

Als het gaat om de vraag waar het geloof in de eeuwigheid bij de schrijvers van de heilige boeken vandaan komt – ongeacht of het Egyptische, Israëlitische, Perzische of Indische schrijvers zijn – dan is het antwoord inderdaad niet zo eenvoudig. Het idee is ons vanaf onze vroegste kinderjaren dusdanig ingeprent dat we ons haast geen voorstelling kunnen maken van de enorme inspanning die het iemand moet hebben gekost om als eerste op het idee van de eeuwigheid te komen: een eeuwigheid achter hem en een eeuwigheid voor hem. Het zou een nauwgezet onderzoek vergen om de eerste sporen te ontdekken die we van zo'n geloof kunnen vinden. De zuiver intellectuele argumenten, “Iets kan niet voortkomen uit niets,”⁴⁶ “Niets kan niet voortkomen uit iets,” zijn voor het gevoel waarschijnlijk niet overtuigend en roepen niet direct het geloof in de eeuwigheid bij ons op.

Zouden we wel een idee van de eeuwigheid kunnen krijgen, indien het idee van een Eeuwig Wezen als volgt bij de eerste gelovigen is opgekomen? Kijk naar de huidige situatie. Waar komt die vandaan? Waar gaat die naar toe? Is het allemaal chaos, zonder oorsprong in een wil, zonder neiging tot realisatie van een wil? Aan de ene kant lijkt dat inderdaad zo te zijn. Aan de andere kant worden tot op zekere hoogte maar toch onmiskenbaar de contouren van wetten waarneembaar, dat wil zeggen van een wil die de wezenlijke elementen bepaalt van wat bestaat.

“Met welk doel bepaalt die wil deze elementen?” zo vragen we ons vervolgens af. Wederom lijkt het in bepaalde opzichten nogal verwarrend. Nu eens lijkt het doel te getuigen van goedwillendheid, dan weer van het tegenovergestelde, of van het ontbreken hiervan of van het ontbreken van de macht om het doel te realiseren.⁴⁷

---

46 Verwijzing naar het idee van *creatio ex nihilo*. Deze Latijnse uitdrukking wordt in de theologie gebruikt om aan te duiden dat God de hemel en de aarde uit het niets geschapen heeft.

47 Indirecte verwijzing naar de vraag: Hoe kunnen wij het kwaad, het lijden en het onrecht in de wereld rijmen met een God die goedwillend en almachtig is?

“Is er consistentie en eenheid in het doel?” zo luidt de volgende vraag. Alle historische religies laten zien hoe de mens naar deze consistentie heeft gezocht. Opbrengsten van deze zoektocht zijn de duivel en de boetedoening, maar het heeft er alle schijn van dat het idee van de eeuwigheid de belangrijkste opbrengst geweest is. Er zijn veel tekens van goedwillendheid in de schepping, maar zonder het idee van de eeuwigheid zouden zij niet compleet zijn. Alleen dankzij het idee van de eeuwigheid is consistentie in de schepping waarneembaar.

Alleen dankzij het idee van de eeuwigheid kunnen wij
in het eindige en in het onvolmaakte
oneindigheid en volmaaktheid waarnemen.

[JA] Waar wij normaal gesproken niets anders kunnen waarnemen dan het eindige en onvolmaakte, zijn oneindigheid en volmaaktheid voor ons [MS] slechts kenbaar dankzij het idee van de eeuwigheid. Wanneer onze morele gevoelens ver genoeg ontwikkeld zijn, beginnen we aan God principes toe te schrijven op basis waarvan wij het universum zouden besturen, gesteld dat dit van ons was. We stellen ons God voor als ware Hij niet ons feitelijke maar ons ideale ik. Wanneer de mythologische opvattingen van een volk door de ontwikkeling van haar morele gevoelens achterhaald zijn, volgt scepsis en zijn logische bewijzen of getuigenissen niet meer in staat om de oude religie, de oude godheid, weer geloofwaardig maken. Slechts door de morele toestand van een volk te verbeteren kunnen wij het idee dat dit volk van God heeft op een hoger plan brengen, maar bij een individu lukt het niet altijd om hem in een verhevener God te laten geloven door zijn morele toestand te verbeteren. Hiervoor zit hij vaak te zeer vast aan de tradities uit zijn kinderjaren en wellicht vindt hij het zelfs verkeerdt om die tradities kritisch te bekijken of zijn deze tradities voor zijn inmiddels verder ontwikkelde gevoel zo weerzinwekkend dat hij de kwestie liever uit de weg gaat. Maar bij een volk kan dit niet lang zo blijven. De mensheid verlicht de mensheid. Toen Noord Afrika tot beschaving was gebracht, kon het christendom daar wortelschieten en gedijen. Toen de beschaving ten gevolge van de Moorse invasie, de verbranding van bibliotheken en de verwoesting van scholen ten onder ging, verdween het christendom weer.

Hoe is de mensheid op het idee van de eeuwigheid gekomen?

Hoe is de mensheid ooit op het idee gekomen van, ten eerste, een Eeuwig Wezen met een eeuwig bestaan zowel in het verleden als in de toekomst en, ten tweede, van een eeuwig leven voor onszelf?

Het antwoord op de eerste vraag luidt: hoe beter we de wetten van het universum leren kennen, des te minder kunnen we ons een tijd zonder goedheid, macht, en wijsheid voorstellen.